

Q R A M M A T İ K A

Qeyri-həmcins təyinlər

Nabatəli Qulamoğlu

DİM yanında İctimai Şuranın üzvü, təhsil eksperti. Azərbaycan.

E-mail: n_palangov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

XÜLASƏ

Məqalədə qeyri-həmcins təyinlərin tədqiqat tarixinə qısa ekskursiya edilərək onların müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə cəhd edilmişdir. Sırr deyil ki, qeyri-həmcins təyinlər nə Azərbaycan, nə də rus dillərində geniş tədqiq edilib. Məhz bu səbəbdən onunla bağlı xeyli qeyri-müəyyənliyin olduğu vurğulanaraq hər iki dil bu aspektdən müqayisə edilmiş, qeyri-həmcins təyinlərin ifadə vasitələri göstərilmişdir. Məqalədə dilçi alimlərimizin qeyri-həmcins təyinlər barədə apardığı tədqiqat işlərinin nəticələri ümumiləşdirilmiş, ən başlıcası, indiyə kimi təyinlərin təyinlənənə münasibətdə təsnifatının aparılmadığı vurğulanmışdır. Dilçilik tariximizdə ilk dəfə olaraq bu prinsip əsasında klassifikasiya aparılmışdır. Təsnifata daxil olan hər bir növə aid nümunələr verilmiş və təhlil edilmişdir. Müəllif öz fikirlərini möhkəmləndirmək üçün sxemlərdən istifadə etmiş, burada təyin, təyinin təyini və əsas təyinlənən arasındakı sintaktik əlaqələr göstərilmişdir. Dilçilər həmcins və qeyri-həmcins təyinlər arasında sərhəd müəyyən etməyin çətin olduğunu vurğulamışlar. Ən mühümü, həmin sərhəd konkret müəyyən edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

təyin, təyinin təyini,
qeyri-həmcins təyin,
həmcins təyin,
təyinlənən

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 22.04.2023

qəbul edilib: 24.05.2023

Non-identical designations

Nabatali Gulamoghlu

Member of the Public Council under the Ministry of Education, education expert.

Azerbaijan. E-mail: n_palangov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

ABSTRACT

In the article, a brief excursion into the research history of non-homogeneous determinations is made. Here, it was considered appropriate to study the non-homogeneous designations in a comparative manner. It is no secret that non-homogeneous designations have been widely studied neither in Azerbaijani nor in Russian languages. It was for this reason that it was emphasized that there is considerable uncertainty about it. Both languages were compared from this point of view, and the means of expression of dissimilar definitions were shown. The results of the research conducted by our linguists on non-homogeneous designations are summarized. Most importantly, it has been emphasized that until now appointments have not been classified in relation to the appointee. For the first time in our history of linguistics, a classification was made based on this principle. Samples of each species included in the classification were given and analyzed. The author used schemes to reinforce his ideas. In the diagrams, the syntactic relations between the determiner, the determiner, and the determined are shown.

KEYWORDS

definition, determination of appointment, inhomogeneous definition, homogeneous definition, determinable

ARTICLE HISTORY

Received: 22.04.2023

Accepted: 24.05.2023

Giriş / Introduction

Azərbaycan dilində qeyri-həmcins təyinlərin öyrənilməsi tarixinə qısa ekskursiya etsək, görürük ki, bu çox da qədim deyil. 1971-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutu tərəfindən hazırlanmış “Qrammatika azərbaydjanskoqo yazıka” («Грамматика азербайджанского языка») adlı kitabda qeyri-həmcins təyinlər barədə informasiya yoxdur. Burada təyinlə təyinolunan arasındakı münasibətlərə toxunulsa da, qeyri-həmcinslikdən söhbət belə getmir.

“... a) əgər təyinolunanın əsas və ikinci dərəcəli xüsusiyyətlərini əks etdirən bir neçə təyinə rast gəliriksə, heç şübhəsiz, təyinolunana daha yaxın təyin onun başlıca xüsusiyyətini ifadə edir” [4, s.290]. Müəlliflər buna uyğun olaraq nümunə də gətirirlər.

...Aslanovun belə qayğıkeşliyindən razı qalıb gülümsəyən alyanaqlı, qarasaçlı, utancaq qız yenə qapı dalında görünməz oldu (H.Mehdi). Göründüyü kimi, burada fərqli məsələdən söhbət gedir. Müəlliflər təyinolunana ən yaxın olan təyini digər həmcins təyinlərdən fərqləndirirlər, lakin qeyri-həmcins təyin barədə heç bir təsəvvür yaranmır. Həmmüəlliflər Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov tərəfindən 1972-ci ildə nəşr edilmiş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında qeyri-həmcins təyinlər barədə məlumat oxuyuruq:

“5) Təyinə aid təyinlər. Bir çox dillərdən fərqli olaraq, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində -kı (-ki, -ku, -kü), xüsusən -dakı (-dəki), həmçinin -lı (-li, -lu, -lü) şəkilçili ismi sifətlər kökləri hesabına əşyalığa malik olduğundan, özləri təyin kimi çıxış etdikdə belə, təyin tələb edir” [1, s.178-179]. Dilçi alimlər yazıçı Ə.Məmmədخانlıdan aşağıdakı nümunəni misal göstərirlər:

*Buludlar belə, bu **açıq geniş** səmələrdəki yollarında sanki yorulub dayanır.*

Müəlliflər bu tip təyinlərin başqa ifadə vasitələrini də qeyd edirlər: **bu gecəki** hadisə, **daş hasarlı** bina. İlk dəfə məhz burada “qeyri-həmcins” ifadəsi işlənir: “Bu təyinlərin sırası pozulduqda, yəni ismi sifətlərdən ibarət təyinlər – təyinolunanlar öz təyinlərindən qabağa düşdükdə və ya əvvəl gəldikdə bir-birinin təyinliyindən çıxıb eyni bir (ümumi) təyinolunana aid **qeyri-həmcins** (fərqləndirmə bizə məxsusdur) təyinlər kimi işlənir” [orada]. Beləliklə, qeyri-həmcins təyinlər haqqında ilk məlumatı buradan alırıq. Həmin kitabın sonrakı nəşrlərində də eyni fikirlər təkrar olunur. Lakin qeyri-həmcins təyinlərin türk dilini başqa dillərdən fərqləndirən əlamət kimi əsaslandırması gerçəkliyi tam əks etdirmir.

Belə hallarda rus dili ilə müqayisə aparmaq daha uyğundur. Bir tərəfdən dil kateqoriyalarına yanaşma zamanı əsasən rus dilinə istinad etmişik, çünki vaxtilə rus dili

vahid dövlətin (SSRİ) dili olmuşdur; digər tərəfdən rus dili morfoloji strukturuna görə türk dilindən ciddi fərqlənir. A.M.Peşkovski, A.A.Şahmatov, M.N.Peterson, V.V.Vinoqradovun elmi əsərlərində bu termin haqqında məlumat yoxdur. Bizim müşahidələrimizə görə, qeyri-həmcins təyinlər haqqında ilk geniş məlumata həmmüəlliflər V.V.Babaytseva və L.Y.Maksimovun kitabında rast gəlirik. Rus dilçilərinin qeyri-həmcins təyinlərə xüsusi diqqət ayırmaması iki səbəbdən irəli gəlir:

1. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, rus dilində təyinin ifadə vasitələri həm uzlaşma, həm də digər yollarla əmələ gəlir. Ona görə də dilçi alimlərin diqqəti uzlaşan və uzlaşmayan təyinləri araşdırmağa daha çox yönəlmişdir. Azərbaycan dilində isə təyin və təyinolunan arasında yalnız yanaşma əlaqəsi vardır.
2. Rus dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində mövcud olan qeyri-həmcins təyinlər ifadə vasitələrinə görə xeyli rəngarəngdir.

V.V.Babaytseva və A.Y.Maksimovun ali məktəblər üçün hazırladığı dərslikdə etiraf edilir ki, həmcins və qeyri-həmcins təyinlər arasında sərhəd saxlamaq çox çətindir. Ardınca adını çəkmədikləri ədəbiyyata istinadən yazırlar: “Qrammatik ədəbiyyatda həmcins və qeyri-həmcins təyinləri fərqləndirməyin qrammatik (morfoloji və sintaktik) kriteriyaları qeyd edilir” [5, s.151]. Hələ SSRİ Elmlər Akademiyası tərəfindən 1956-cı ildə nəşr edilmiş kitabda yazılır: “Əgər əvvəldə gələn sifət özündən sonra gələn söz birləşməsinə bütövlükdə aiddirsə, bu sifətlər həmcins deyil” [8, s.43].

Müəlliflər buna aid aşağıdakı nümunələri misal gətirirlər:

Шел длинный товарный поезд (А.Чехов).

Были в конторе старые висючие стенные часы (Л.Толстой).

Söhbət sifətlərdən getsə də, onlar təyini ifadə edirlər. Belə təyinlərin həmcins olmaması iddiası o deməkdir ki, onlar qeyri-həmcinsdir, çünki bir cümlədə bir neçə təyin iştirak edirsə, onlar ya həmcins, ya da qeyri-həmcinsdir. Göründüyü kimi, kitab müəllifləri sifətlərin həmcinsliyi üçün əsas kriteriyanın sözlər arasındakı əlaqə olduğunu önə çəkirlər. Bu fikirlə qismən razılaşmaq olar, lakin təyinlə təyinlənənlər arasındakı əlaqə geniş tədqiq edilmədiyindən yuxarıda verilmiş qayda dayanıqlı deyil. Verilmiş cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə etsək, təyin və təyinolunanlar arasındakı əlaqə fərqli olacaqdır.

Uzun yük qatarı keçdi (A.Çexov).

Kontorda köhnə asma divar saatı vardı (L.Tolstoy).

Əvvəla, təyinlə təyinlənənlər arasındakı əlaqə Azərbaycan dilində fərqlidir, yəni onlar uzlaşma deyil, yanaşma vasitəsilə bir-birinə bağlanır. İkinci cümlədə istənilən halda bu təyinləri həm həmcins, həm də qeyri-həmcins formada işlətmək olar.

Kontorda köhnə, asma, divar saatı vardı (L.Tolstoy).

Lakin bu qayda birinci cümlə üçün işləmir, çünki təyinolunan ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur. Beləliklə, birinci cümlənin yalnız bir təyini (uzun), ikincinin isə iki həmcins təyini (köhnə, asma) ola bilər.

Təyinlərin həmcinsliyini onların semantikasına görə müəyyən edən dilçi alimlər də vardır: “Həmcins təyinlər bir və ya bir neçə əşyanı vahid əlamət üzrə (rəng, material, ölçü və s.) müəyyən edir, qeyri-həmcins təyinlər isə əşyaları müxtəlif tərəflərdən müəyyən edir” [5, s.151].

Belə yanaşma da həmişə özünü doğrulda bilmir. Həm Azərbaycan, həm də rus dilində həmcins təyinlər əşyanı müxtəlif tərəfdən izah edə bilər. Bir və ya bir neçə əşyanı müxtəlif tərəfdən izah edən təyinlərə elə rus dilindən yüzlərlə misal göstərmək olar.

Sahilin yaxınlığında sularda böyük, qara, küncşəkilli daşlar görünürdü (Kuprin).

Təyinlərdən ikisi əlamət, biri isə forma bildirir. Bu, yuxarıda verilmiş qaydanın qeyri-sabitliyindən xəbər verir. Belə çıxır ki, söz sənətkarları həmcins təyinlər işlədərsə, əşyanı yalnız bir cəhətdən (ya əlamət, ya keyfiyyət, ya forma və s.) izah etməlidir. Bu isə gerçək həyatın təsvirini təhrif etməkdir. Əgər müəyyən edilmiş qayda, tək-tək istisnaları çıxmaqla, özünü doğrultmursa, deməli, o, normaya uyğun deyil.

Təəssüf ki, bəzi Azərbaycan dilçiləri də belə yanlış fikrin təsiri altına düşmüşlər.

“Qeyri-həmcins təyinlər əşya və ya əşyaları bir cəhətdən təyin edir” mülahizəsi elə rus dilçiləri tərəfindən tənqid edilmişdir. N.S.Valqinanın fikrincə, *təzə moskva qəzeti, yeganə ağ donluq* əşyanı müxtəlif cəhətdən təyin etdiyi üçün qeyri-həmcinsdir. Şübhə yoxdur ki, *yeganə* və *ağ* sözləri arasında fasilə verməklə onları həmcins təyin kimi işlətmək olar. Müəllifin həmcins təyinlərə dair gətirdiyi nümunələr də bu fikrin dayanıqlı olmadığını sübut edir.

Məktub iri, əsəbi, nazik xətlə yazılmışdı [6, s.219].

Professor Q.Kazımov da bu fikrin doğru olmadığını qənaətinə gəlir: “Lakin həmcins təyinləri yalnız təyinlərin leksik semantikasına, yəni eyni növdən olan əlamətin ifadəsinə görə fərqləndirmək də həmişə özünü doğrultmur, çünki bir çox hallarda həmcins təyinlər müxtəlif əlamətlərin bir blokda birləşməsi əsasında formalaşır; məs.: Bu, iyirmi səkkiz yaşında, ortaboylu, arıq bir qadın idi (İ.Əfəndiyev)” [3, s.223].

Təyinlənən sözə münasibətdə təyinin ifadə vasitəsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu fikir də prof. N.S.Valqinaya məxsusdur və onunla razılaşmamaq mümkün deyil. O, bir sıra təyinlərin dəyişkən xarakterli olduğunu tutduğu mövqedən asılı hesab edir [6, s.219]. Lakin bu qayda Azərbaycan dili üçün həmişə xarakterik deyil, çünki rus dilində, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, uzlaşmayan təyinlər də vardır. Amma birmənalı şəkildə demək olar ki, təyinlənən sözdən sonra gələn təyinlər mütləq həmcinsdir. Bu qayda Azərbaycan dilinə də aiddir.

O özünə bir dost seçmişdi, ağıllı, dərrakəli və fərasətli.

Qeyri-həmcins təyinlər haqqında prof. Ə.Abdullayev və prof. Q.Kazımovun fikirləri xüsusi diqqət çəkir. Dilçi alimlər bu mövzu üzrə bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmişlər. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Qeyri-həmcins təyinlərin bir çox ifadə vasitələrinin müəyyən edilməsi.
2. Həmcins təyinləri yalnız leksik semantikasına görə müəyyən etməyin bəzən doğru olmadığı.
3. Həmcins təyinləri müəyyən edərkən həmcins üzvlərə xas olan başqa əlamətlərin (onların bir üzv ilə bağlılığı, sadalama intonasiyası ilə deyilməsi) nəzərə alınmasının vacibliyi.
4. Biri digərinə aid olan, biri digərini təyin edən təyinlərin qeyri-həmcins təyin olduğunun göstərilməsi.
5. Təyinedici söz və birləşmələrin həmcinsləşdirilməsinin müəllifdən asılı olduğunun müəyyən edilməsi.
6. Biri digərinə aid olan təyinlərin quruluşca mürəkkəb olduğunu qeyd edən alimlərin onları qeyri-həmcins təyinlər sırasına daxil etməsi.

Sonuncu bənddən belə fikir hasil olmamalıdır ki, guya hər bir mürəkkəb təyin qeyri-həmcinsdir. Məlum məsələdir ki, mürəkkəb təyinlər sintaktik vahidlərlə ifadə olunanlardır. Deməli, istənilən qeyri-həmcins təyin quruluşuna görə mürəkkəbdir, lakin hər mürəkkəb təyin qeyri-həmcins deyil. “**Dağ boyda** kişi özü gəlmişdi” cümləsində təyin söz birləşməsi vasitəsilə ifadə edilmişdir, deməli, mürəkkəbdir, lakin həmcins deyildir. Qeyri-həmcins təyinlər haqqında yuxarıda sadalanan qaydaların müəyyən edilməsinə baxmayaraq, indi də onlar barədə mübahisəli məqamlar qalmaqdadır.

Bəlkə də, bu səbəbdəndir ki, həmin mövzunu məktəb proqramından xaric etmişlər.

Əvvəlcə “qeyri-həmcins” anlayışının məzmununa diqqət edək. Dilçi alimlərimiz Ə.Abdullayev və Q.Kazımov haqlı olaraq vurğulayırlar ki, qeyri-həmcins təyin təyinin təyiniidir. Deməli, qeyri-həmcins təyin üçün düstur belədir: təyin + təyin (həm

də təyinlənən) + əsas təyinlənən. Əgər biz təyinləri “qeyri- həmcins” adlandıırıqsa, deməli, onun həmcins olmaq imkanı olmamalıdır. Bir neçə cümləyə diqqət edək.

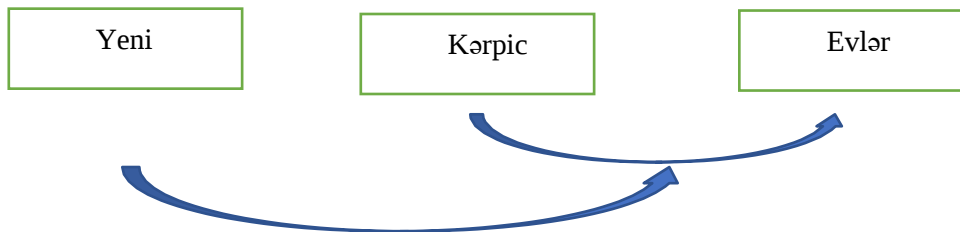
1. Yol boyu **yeni, kərpic** evlər tikilmişdi (1-ci sxem).
2. Mən qonşudakı dükandan **dama-dama, yun** köynək almışdım.

Bu cümlələri aşağıdakı kimi də formalaşdırmaq olar:

3. Yol boyu **yeni kərpic** evlər tikilmişdi (2-ci sxem).
4. Mən qonşu dükandan **dama-dama yun** köynək almışdım.

Sxem 1.

Sxem 2.

Göründüyü kimi, 1 və 2-ci cümlələrdə həmcins (1-ci sxem), son sıralarda (2-ci sxem) isə qeyri-həmcins təyin işlənmişdir. Deməli, belə təyirlərin qeyri-həmcins olması barədə mütləq fikir söyləmək olmaz, onlar müəllifin məqsədindən asılıdır.

Daha iki nümunəyə nəzər yetirək.

5. *Generalın əynində **geniş** qırmızı zolaqlı şalvar vardı.*
6. *Əynindəki **seyrək** qırçınlı yubka ona xüsusi gözəllik verirdi.*

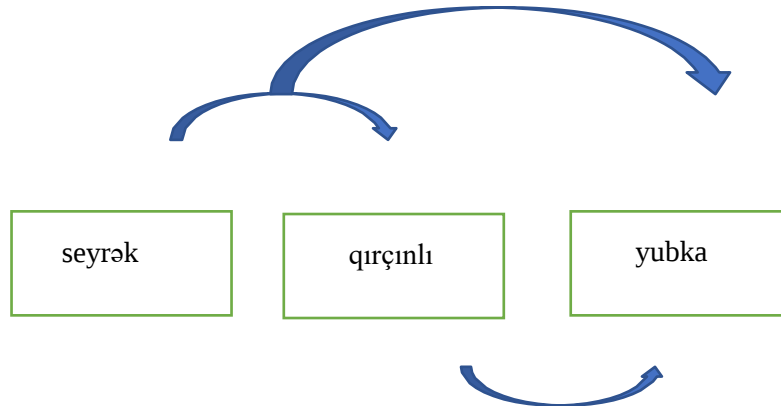
Əvvəlki cümlələrdən fərqli olaraq, bu cümlələrdəki təyinləri həmcins təyirlərə transformasiya etmək mümkün deyil, çünki burada təyinin təyini yalnız özündən sonrakı sözə aiddir. Əgər biz *geniş* və *seyrək* sözlərini həmcins təyin kimi işlətmək istəsək, onda gərək onlardan sonra vergül qoyaq. Lakin aşağıda verilmiş söz yığımı (cümlə adlandırma bilmərik, çünki semantik cəhətdən nöqsanlıdır) belə bir fikir hasil etməyə imkan verir ki, guya şalvar genişdir, halbuki geniş olan şalvar deyil, qırmızı

zolaqdır. Bu fikri ikinci cümləyə də aid etmək olar, yəni seyrək olan yubka deyil, qırçındır.

7. *Onun əynində geniş, qırmızı zolaqlı şalvar vardı.*

8. *Əynindəki seyrək, qırçınlı yubka ona xüsusi gözəllik verirdi.*

Məhz bu səbəbdən 5 və 6-cı cümlələrdə təyin və təyinlənənin sxemini vermək mümkündür (3-cü sxem).

Sxem 3.

Beləliklə, bütün deyilənləri ümumiləşdirsək, təyinləri təyinlənənə münasibətə görə üç qrupa ayırmaq olar:

1. Həmcins təyinlər.

Ayazlı, şaxtalı bir qış axşamı yeddi yoldaş olub yola düzəldik (S.Vurğun).

2. Keçid xarakterli təyinlər.

A. *Sarışın qıvrımsaç oğlan uzaqdan əlini yellətdi.*

B. *Sarışın, qıvrımsaç oğlan uzaqdan əlini yellətdi.*

3. Qeyri-həmcins təyinlər.

Çənbər buynuzlu inəyin südü çox yağlıdır.

Həmcins təyinlərlə qeyri-həmcins təyinlərin oxşar cəhəti ondan ibarətdir ki, onları bir-birinə transformasiya etmək olmur. Bu cəhətdən onlar hər ikisi statikdir və keçid xarakterli təyinlərlə ziddiyyət təşkil edir. Keçid xarakterli təyinlər isə elastikdir, müəllifin məqsədindən asılı olaraq, həm həmcins, həm də qeyri-həmcins təyinlər kimi işləyə bilər. Keçid xarakterli təyinlər həm də rəngarəngdir. Belə ki, “sərin bulaq suyu” ifadəsindəki ilk iki söz arasındakı əlaqə ilə “təzə dana əti” birləşməsindəki oxşar münasibət fərqlənir, yəni “sərin bulaq” deyə bilərik, amma “təzə dana” demək

olmaz. Buradan belə nəticə hasil olur ki, keçid xarakterli təyinlərdə ilk söz ya həmcins üzv kimi çıxış edir, ya da yalnız özündən sonrakı söz birləşməsinə təyin edir. Bu qayda “təzə dana əti” tipli birləşmələrə də şamildir.

Yuxarıda həmcins və qeyri-həmcins təyinlərin bir-birinə transformasiya olmasının qeyri-mümkünlüyünü vurğulamışdıq. Bununla bağlı bəzi istisna halları vardır, lakin istisnalar mənə fərfinə görədir. Aşağıdakı cümləni bir neçə formada işlədək:

1. *Bizim ailə gördüyünüz tək, yaşıl evdə yaşayır.*
2. *Bizim ailə gördüyünüz tək yaşıl evdə yaşayır.*
3. *Bizim ailə gördüyünüz tək yaşıl evdə yaşayır.*

Birinci nümunəni izah etməyə ehtiyac yoxdur: təyinləneni (ev) müxtəlif cəhətdən izah edən həmcins təyinlər vardır. İkinci cümlədə isə “tək yaşıl” qeyri-həmcins təyin kimi işlənmişdir. Bu cümlədən belə məlum olur ki, ev həm tək, həm də yaşıldır. Üçüncü cümlədə vurğu “tək” sözünün üzərinə salınmışdır. Bununla da cümlədəki fikir dəyişmişdir. Belə mənə verir: orada yanaşı iki və ya üç yaşıl evlərlə bərabər, həm də tək yaşıl ev vardır. Nişan verilən məhz tək yaşıl evdir. Bu cümlə də qeyri-həmcins təyindir, lakin burada semantik fərq olduğundan (məna fərfini durğu işarəsi müəyyən etməkdə acizdir, onu yalnız intonasiya müəyyən edir) belə cümlələri təsnifata daxil etmək doğru deyil.

Aşağıda müxtəlif ifadə vasitələri olan təyinlər qruplaşdırılmışdır:

I. Həmcins təyinlər

1. Əşyanın bir neçə əlamətinə görə formalaşır.

Bahar fəsli, yaz ayları gələndə

***Süsənli, sünbüllü lələli** dağlar* (Aşıq Ələsgər).

2. Əşyanın əlamət və keyfiyyətinə görə formalaşır.

*Bir **əbədi, al** bahara təslim oldu boranlı qış* (S.Vurğun).

3. Əşyanın keyfiyyətinə görə formalaşır.

***Şüursuz, gücsüz, idraksız** heyvanlar belə ac qalmırlar* (M.İbrahimov).

4. Feili sifətlə ifadə olunan həmcins təyinlər.

*Mən doğma Azərbaycandan, **sevdiyim, vurulduğum** bir şəhərdən ayrılıram...* (Ə.Məmmədخانlı).

II. Keçid xarakterli təyinlər

1. Qoşmalı sözlər + sifətin yanaşmasından əmələ gəlir.

***Pambıq kimi yumşaq** əllər körpənin saçını oxşadı.*

2. Feili sifət tərkibi + keyfiyyət bildirən sifətdən əmələ gəlir.

***Hər gün övlad itirmiş ananın səmindən qopan dəhşətli** ah-nalə adamı*

sarsıdırdı.

3. Asılı tərəfi miqdar sayı olan söz birləşməsi + sifətdən əmələ gəlir.
***Dörd nəfərlik bəzəkli** stolun ətrafında əyləşdilər.*
4. -dakı² şəkilçili sifətlər + sifətlə sifətin yanaşmasından əmələ gəlir.
*Ev sahibi qonaqlara **zaldakı sarı örtüklü** stolu nişan verdi.*
5. Bir qismi əlamət, bir qismi forma və ya keyfiyyət bildirən sifətlərdən əmələ gəlir.
*İpək köynəyinin üstündən **açıq rəngli yüngül** qalstuk bağlamışdı.*
6. Forma və əlamət bildirən sifətlərdən əmələ gəlir.
***Güllü geniş** həyatımız göz oxşayırdı.*
7. Frazoloji birləşmə və feili sifətin birləşməsindən əmələ gələ bilər.
***Boğazdan yuxarı attökən** sözlər demək onu tam hörmətdən salmışdı.*

III. Qeyri-həmcins təyinlər

1. Tam yanaşma əlaqəsində olan sözlər + əlamət bildirən sifət.
***Ucu tər cıqqalı siyah** tellərin hərdən tamaşası, hayıf ki, yoxdur (M.P.Vaqif).*
2. İki əlamət bildirən sifət yan-yana gələrək biri o birini təyin edir.
***Qırmızı mil-mil** köynəyini təzəcə ütüləmişdi.*
3. İki keyfiyyət bildirən sifət yan-yana gələrək biri digərini təyin edir.
***Aşırı sırtıq** bir gədə məndən əl çəkmirdi.*
4. Sifət miqdar sayı ilə yanaşı gəldikdə qeyri-həmcins təyin yaranır.
*Tələbəyə bir **axsaq “üç”** qiymət vermişdilər.*
Bu cümlədə də “axsaq” sözü əsas təyinlənənə (qiymət) deyil, təyinə (üç) aiddir.
5. İsmi sifət tərkibi qeyri-həmcins təyin yaradır.
***Bu gecəki** ziyafətdə mən bu səsi eşitməsəm, məclisim naqis olacaqdır (Ə.Məmmədخانlı).*
6. Mürəkkəb tərkiblər qeyri-həmcins təyin yarada bilər.
***Dam üzərinə açılan pəncərə önündəki** masa arxasında oturmuşdu (Ə.Məmmədخانlı).*

Burada birinci tərkib (dam üzərinə açılan) əsas təyinolunanı (masa) deyil, ikinci təyini (pəncərə önündəki) təyin edir.

Əlbəttə, bunlar müşahidə edə bildiklərimiz ifadə vasitələridir. Şübhə yoxdur ki, geniş tədqiqat işi aparılarsa, yeni-yeni ifadə vasitələri meydana çıxa bilər. Bizim məqsədimiz isə təyinlərin əsas təyinlənənə münasibətə görə təsnifatını aparmaq idi.

Nəticə / Conclusion

Məlumdur ki, həm tədris prosesində, həm də elmi müzakirələrdə qrammatik təhlilin rolu böyükdür. Həmcins və qeyri həmcins təyinlər arasındakı qeyri-müəyyənlik qrammatik təhlilin düzgün aparılmasına təsir edən amillərdən biridir. Bir müddət bu mövzunu ümumtəhsil məktəblərinin proqramına da daxil etmişdilər. Qeyri-həmcins təyinlərin məhz geniş tədqiq olunmaması səbəbindən tez-tez mübahisəli məqamlar ortaya çıxırdı. Bu da elmi biliklərin mənimsənilməsində xeyli çətinlik törədirdi. Məlum problemi nəzərə alıb, sonralar həmin mövzunu dərsliklərdən çıxartdılar. Əlbəttə, bununla şagirdlər ağır yükəndən azad oldular, lakin problemin köklü həlli qalmaqda davam etdi, çünki elmi anlayış, şagirdlərin bilik və bacarıq səviyyəsindən asılı olmayaraq tədqiq edilməlidir. Bu ən azı ona görə vacibdir ki, dilçilik sahəsində çalışan insanlar qeyri-həmcins təyinlər haqqında müfəssəl və əsaslandırılmış məlumat əldə edə bilsinlər. Eyni zamanda istisna deyil ki, qeyri-həmcins təyinlər yenidən ümumtəhsil məktəblərinin proqramına daxil edilsin. Güman edirik ki, artıq bu məqalədən sonra həmin mövzu üzrə mübahisələrə son qoyulacaqdır. Təbii, qeyri-həmcins təyinlərin tədqiqi prosesini bu kiçik məqalə ilə yekunlaşdırmaq mümkün deyil. Ona görə də hesab edirik ki:

1. Qeyri-həmcins təyinlərin ifadə vasitələrini tam tədqiq etməyə ehtiyac vardır.
2. Qeyri-həmcins təyinlərin cümlədə tutduğu mövqe də geniş araşdırma tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (1972). Müasir Azərbaycan dili. IV hissə: Sintaksis. Bakı, Maarif.
2. Xəlilov B. (2017). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Adiloğlu.
3. Kazımov Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Təhsil.
4. Грамматика азербайджанского языка. (1971). Баку.
5. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. (1987). Современный русский язык. Часть III: Синтаксис; Пунктуация. Москва, Просвещение.
6. Валгина Н.С. (2002). Синтаксис современного русского языка. Москва, Логос.
7. Пешковский А.М. (2001). Русский синтаксис в научном освещении. Москва.
8. Правила русской орфографии и пунктуации. (1956). Утвержден Академией Наук СССР, Министерством высшего образования СССР и Министерством просвещения РСФСР.
9. Шахматов А.А. (2001). Синтаксис русского языка. Москва, Эдиториал УРСС.